

УДК 340.1

*Анна Михайлівна Перепелюк,
аспірантка відділу теорії держави і права
Інституту держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України*

ПРОФЕСІЙНА ПРАВОСВІДОМІСТЬ ЯК ВАЖЛИВИЙ ФАКТОР ЕФЕКТИВНОСТІ ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ

Активні євроінтеграційні процеси в сучасній Україні зумовлюють необхідність вироблення ефективних шляхів подолання кризових явищ як в суспільному, так і в правовому житті, забезпечення послідовного та виваженого реформування економічної і соціальної сфер, концентрації правової політики на процесах наближення національного законодавства до законодавства ЄС.

Безумовно, головною стратегічною метою України є вдосконалення законодавства, адаптація його до європейських стандартів, проте в цьому процесі важливим залишається уникнути попередніх помилок, адже наявність бездоганно сформованих норм права не є запорукою їх дієвості на практиці. Дієвість права є необхідною умовою для розбудови правової держави, а одним із показників ефективної дієвості права є правозастосування [1, с. 92].

На наше глибоке переконання вдосконалення правової сфери пов'язується із формуванням високого рівня правової культури суспільства, з тотальним реформуванням загальної свідомості і, насамперед, з активним виробленням професійної правосвідомості, що спричиняє безпосередній вплив на ефективне застосування права.

Сучасна юридична наука стала приділяти значну увагу дослідженню проблем ефективності правового регулювання, зокрема дієвості правових норм. Якщо проблеми ефективності правових норм супроводжуються теоретичними розробками і підтверджуються кількісними показниками та рекомендаціями практичного характеру, то стосовно ефективності правозастосовної діяльності цього, на жаль, ще не можна стверджувати.

Питаннями ефективності правозастосування, його основні критерії були предметом наукового пошуку таких вчених, як Є. Шикін, В. Лазарєв, І. Левченко, О. Павлишин, Ю. Тихомиров, С. Швецов, Н. Костюк, Д. Бочаров та ін. Однак, враховуючи швидкоплинні зміни в суспільному житті, ці проблеми вимагають більш глибокого та фундаментального дослідження.

Метою нашого дослідження є визначення професійної правосвідомості як особливого фактора, який обумовлює ефективність застосування права.

Ефективність права є, безумовно, не тільки дуже важливою проблемою юридичної науки, а й найскладнішою проблемою правозастосування та правореалізації [2, с. 13]. Ефективність правових норм може бути встановлена лише за умови дослідження права в дії, а правозастосування є однією з форм його реалізації і, відповідно, критерієм корисності нормативних приписів, як до речі, і будь-яка інша форма практичної діяльності [1, с. 91]. Метою правозастосовної діяльності є забезпечення ефективної дії права на суспільні відносини [3, с. 35].

Теоретичного аналізу та практичного дослідження потребує ефективність системи юридичного впливу індивідуально-визначених актів. Про ефективність застосування права варто вести мову через те, що вона має власну, цілком визначену мету, відмінну від інших засобів правового впливу. Якщо правозастосування використовується за необхідністю, якщо це не зайва ланка у механізмі правового регулювання, значить на нього розраховують, отже, очікують відповідного ефекту [1, с. 91].

Ефективність — об'єктивна можливість, яка для свого перетворення у реальність вимагає дотримання низки правил [4, с. 58].

Перш за все, зазначимо підходи до визначення критеріїв ефективності, які забезпечують якісну діяльність правозастосовних органів. Наприклад, В. Лазарєв поділяє всі умови ефективності правозастосування на загальні та спеціальні. До перших він відносить економічний та політичний устрій суспільства, а також його культуру (юридичну зокрема); до спеціальних — соціальну значущість, обґрунтованість та якість законодавства, досконалість процесуальних норм, законність, належну організацію правових органів, їх забезпеченість матеріально-технічними засобами [1, с. 101–106].

Є. Шикін побудував модель умов ефективної правозастосовної діяльності, яка складається із: фактора оптимальної норми права (якість законодавства); фактора управління (організаційна структура правозастосовного органу, порядок його діяльності, чіткість розділення його повноважень, компетенції тощо); фактора мікроклімату (відносини між суб'єктами, які застосовують право); суб'єктивного фактора (особистісні характеристики правозастосовувача: політична зрілість, правосвідомість, етика, високі моральні якості, загальний культурний розвиток); фактора середовища та естетики (знання, розуміння та схвалення права і правозастосування населенням, пропаганда права); матеріально-технічного фактора (забезпечення правозастосовувача матеріальними та технічними засобами); фактора естетики (зовнішнє оформлення та облаштування приміщень) [5, с. 8–13].

У свою чергу, О. Павлишин виокремлює такі напрями вдосконалення застосування права: 1) нормативно-правовий блок (тісно пов'язаний із правотворчістю, має три елементи: вдосконалення норм матеріального права, процесуального права та нормотворча діяльність підзаконного рівня); 2) організаційний блок утворюють напрями, пов'язані з продуктивними змінами в організації роботи правозастосовувача; 3) матеріально-технічний блок напрямів вдосконалення передбачає поліпшення фінансування, технічного оснащення правозастосовної діяльності; 4) «просвітницький блок» об'єднує такі напрями, як неофіційне тлумачення норм права, підвищення рівня закладів професійної освіти, стимулювання розвитку загальної ерудиції, етичної культури, спеціальних знань, умінь, навичок правозастосовувача [6, с. 74].

Зазвичай, будь-яка класифікація є досить умовною, тому при визначенні умов ефективності правозастосовної діяльності органів державної влади нам вбачається доцільним підхід, який враховує якість правозастосовних дій на всіх його основних стадіях (етапах) [7, с. 94].

Правозастосовне рішення тільки тоді здатне бути ефективним, коли його прийняттю передувало виявлення всіх необхідних фактичних обставин справи (фактична основа справи); здійснено вибір та аналіз норм права; встановлено співвідношення між вказаними в нормативному акті умовами прийняття рішення та з'ясованими фактичними обставинами; оптимально вибраний варіант переходу нормативного регулювання в індивідуальне; встановлена відповідальність виконавця.

На нашу думку, кожна конкретна проблемна ситуація виявляє безліч передумов, пов'язаних із ефективністю правозастосовної діяльності. Головною з них є максимально точне врахування у конкретній ситуації всіх важливих для правового регулювання фактичних обставин з метою вибору варіанта рішення, яке найбільше сприятиме досягненню мети правового регулювання.

Як правило, закон містить прямі вимоги до правозастосовувача, пов'язані з виявленням конкретних фактичних обставин справи. Значення таких умов і факторів перебуває у прямій залежності від наданого законом правозастосовувачу права для виявлення ініціативності та самостійності або від ступеню наданого йому професійного розсуду.

Правозастосування — це діяльність людей різного віку, освіти, темпераменту, складу характеру, досвіду, світогляду, звідси проглядається залежність якості правозастосовного рі-

шення державної влади та ефективності правозастосування від особистих якостей правозастосовувача, однією з яких є правосвідомість [8, с. 74].

Правосвідомість створює необхідний ідеологічний та психологічний контекст правозастосування. При цьому умова ефективності правозастосування органів державної влади, яка стосується високого рівня правосвідомості, тісно взаємопов'язана з умовою якості законодавства. Недосконалий закон не отримає схвалення в особи з високим рівнем правосвідомості, в свою чергу, низький рівень правосвідомості може нівелювати дію найбільш досконалого закону.

У суб'єктно-діяльнісному аспекті правозастосовний процес розглядається як система взаємообумовлених дій, зв'язків та відносин його учасників. Його характерною рисою є те, що вчиняючи дії, пов'язані з обміном інформацією та знаннями, реалізуючи права та виконуючи обов'язки, учасники правозастосовного процесу здійснюють вольові, свідомі дії, тому їх правосвідомість, хоча і виступає тільки як «момент» взаємодії, в той же час виконує в ньому ключову роль. Вона співвідносить дії особи з встановленими державою приписами і принципами і виявляється в його правовій активності. Закладена в нормі права модель правовідносин у процесі її реалізації стає об'ємною, перетворюється у предметну діяльність учасників право-реалізації, завдяки чому досягаються поставлені в законі цілі [9, с. 56].

Очевидним є те, що суб'єктивний фактор має значний вплив на результативність правозастосування. Проте, на нашу думку, такому важливому фактору, як професійна правосвідомість не приділено значної уваги, що є невиправданим, оскільки на правозастосовувача покладена неабияка відповідальність, адже в певних випадках він виконує правотворчі завдання.

Як влучно зазначив І. Дюрягін, тільки через свідомість та волю людей об'єктивується регулююча дія права, його вплив на розвиток суспільних відносин. Без участі правосвідомості виключається сам процес створення правових норм та їх активна реалізація в діяльності людей [10, с. 37]. Правосвідомість виступає у ролі сполучної ланки між досліджуваною ситуацією, яка потребує юридичного вирішення, та нормативним приписом закону [1, с. 32].

Для розв'язання проблем, вирішення яких вимагає високоступеневої розгалуженості пошукових шляхів, потрібна наявність вищого рівня правової культури та спеціальної правосвідомості, не притаманної пересічному громадянину. Правосвідомість юриста мусить мати професійний характер (а не буденний), що є складовим елементом всієї правової системи у державі. Недооцінка, хибний вибір юридичних засобів, закладених у нормативній основі механізму правового регулювання, здатні призвести до збою в реалізації права, зниженню його ефекту.

Правозастосовна діяльність за рівнем використання правових засобів належить до різновиду професійної юридичної діяльності. Річ не в тому, що професійна юридична діяльність завжди пов'язана з юридичною професією, правозастосовна діяльність у будь-якому прояві (судова, прокурорська, нотаріальна тощо) вимагає відповідної професійної підготовки та кваліфікації, навичок, знань, готовності застосовувати спеціальні правові засоби для вирішення юридичних ситуацій.

На думку О. Павлишина, для того, щоб правозастосовувач правильно обрав потрібну норму, він повинен мати необхідну кількість знань (бути юристом-правознавцем) і володіти певною культурою аналітичного мислення [6, с. 67]. Процес застосування права вимагає від осіб, які приймають і готують рішення компетентних органів, широкого політичного світогляду та досвіду, вміння добре орієнтуватися у конкретній ситуації, володіти навичками і технікою застосування юридичних норм, а також юридичними знаннями [11, с. 98].

Необхідним суб'єктивним елементом правозастосовної діяльності є професійна правосвідомість. Саме предметна діяльність суб'єктів в тій чи іншій сфері правового регулювання при вирішенні юридичних справ, винесенні індивідуально-владних приписів вимагає

спеціалізованого (професійного) рівня правосвідомості, за допомогою якої пізнаються та оцінюються правові засоби в цілях їх практичного використання у процесі правозастосовної діяльності.

У цьому полягає основна особливість складу професійної правосвідомості та її місце в практичній діяльності суб'єктів. Вона формується на основі спеціального правового виховання (освіти), юридичної науки в осіб та соціальних груп, які професійно займаються правовою діяльністю [12, с. 19].

Професійна правосвідомість формує певну аксіологічну базу, яка обумовлює багатоаспектну оцінку доказів і фактів та втілюється у відповідному рішенні по конкретній справі. Професійна правосвідомість передбачає глибоке знання системи права і законодавства, переконаність у необхідності їх додержання, уміння користуватися всією сукупністю правових засобів під час виконання службових обов'язків у межах компетенції. Крім того, така правосвідомість вбачається у критичному творчому осмисленні правових норм, законів, правових явищ з погляду їх гуманістичного, демократичного і морального змісту [13, с. 182].

Дуже вдало О. Скакун відображає зміст професійної правосвідомості в процесі обґрунтування категорії «співробітник органу внутрішніх справ» — це особа, покликана стати вище своїх звичок, бажань; він повинен робити свою справу так, як цього вимагають найвищі інтереси суспільства [13, с. 183].

Отже, професійна правосвідомість з погляду пізнання правових явищ являє собою систему спеціалізованих правових знань, навичок, вмінь, переконань, відчуттів за допомогою яких відбувається предметна правозастосовна діяльність. Вона полягає в особливому підході до права як до «інструменту» правозастосовної діяльності. У такому разі юридичні явища на рівні спеціалізованої правосвідомості набувають специфічного значення «особливого ракурсу», усвідомлюються як спеціальні правові засоби та включаються в структуру правозастосовної діяльності.

Наприклад, для спеціалізованої правосвідомості закон є професійним інструментом, основою для службової діяльності. Тому спеціалізована правосвідомість — це рівень групової та індивідуальної правосвідомості юристів-професіоналів та інших спеціалістів (посадових осіб), які здійснюють правозастосовну діяльність.

На наше глибоке переконання, професійна правосвідомість є однією з найважливіших детермінант ефективності правозастосування. Першочерговим завданням держави є масова боротьба з правовим нігілізмом та пропаганда права, адже правовий нігілізм суттєво впливає на ефективність правозастосовної діяльності. Він знаходить свій вияв у таких формах, як організована злочинність, корумпованість державних органів, протиріччя і взаємовиключення нормативно-правових актів, порушення та невизнання прав і свобод людини, фальсифікації тощо.

Для того щоб знизити рівень професійного нігілізму, варто поставити питання підвищення професійної правосвідомості на державний рівень та безпосередньо розробити та реалізувати необхідні заходи.

На нашу думку, такими є: покращання системи професійного навчання і виховання (майбутні юристи повинні навчатися виключно у спеціалізованих вищих навчальних закладах); потрібний багаторівневий підхід до інформації (інтелектуальна культура юриста повинна спрямовуватися на творчий багатоаспектний підхід до одержання, використання, поширення та зберігання інформації); головним для досягнення ефективності правового регулювання є перетворення юридичних знань у переконання (потрібно розвивати усвідомлення юристом свого призначення і власної соціальної та моральної відповідальності). Головною ідеєю, яка повинна пронизувати правосвідомість юриста, — це ідея високої соціальної цінності права та його норм, необхідності їх неухильного дотримання та виконання, суворе слідування законності.

Таким чином, правосвідомість є інтелектуальним інструментом ефективного застосування законодавства, тлумачення норм права. Вона виступає як ідейно-моральний чинник професійної діяльності посадових осіб у системі державної влади та місцевого самоврядування.

Список використаних джерел

1. *Лазарев В. В.* Эффективность правоприменительных актов / В. В. Лазарев. — Казань : Изд-во Казанского ун-та, 1975. — 138 с.
2. *Бобровник С. В.* Законодавство: проблеми ефективності / С. В. Бобровник, Н. М. Оніщенко. — К. : Наукова думка, 1995. — 229 с.
3. *Эффективность* правовых норм / В. Н. Кудрявцев, В. И. Никитский, И. С. Самощенко, В. В. Глазирин. — М. : Юрид. лит., 1980. — 280 с.
4. *Шаргородский Д. М.* Наказание, его цели и эффективность / Д. М. Шаргородский. — Ленинград : Изд-во ленинградского ун-та, 1973. — 115 с.
5. *Шикин Е. П.* Основные условия эффективности применения права : автореф. ... канд. юрид. наук / Е. П. Шикин. — Свердловск, 1971. — 23 с.
6. *Павлишин О. В.* Оптимізація правозастосовної діяльності: теоретико та логіко-філософські засади : навч. посіб. / О. В. Павлишин. — К., 2008. — 123 с.
7. *Правоприменение* в советском государстве / отв. ред. : И. Н. Кузнецов, И. С. Самощенко. — М. : Юрид.лит., 1985. — 304 с.
8. *Лазарев В. В.* Социально-психологические аспекты применения права / В. В. Лазарев. — Казань : Изд-во казанского ун-та, 1982. — 143 с.
9. *Левченко И. П.* Механизм применения права (опит системного исследования) : монография / И. П. Левченко. — Смоленск : Изд-во СГУ, 1997. — 104 с.
10. *Дюрягин И. Я.* Право и управление / И. Я. Дюрягин. — М. : Юрид. лит., 1981. — 158 с.
11. *Васильев А. М.* О применении норм советского социалистического права / А. М. Васильев // Советское государство и право. — 1960. — № 1. — С. 96–100.
12. *Соколов Н. Я.* Профессиональное сознание юристов / Н. Я. Соколов. — М. : Наука, 1988. — 229 с.
13. *Скакун О. Ф.* Теорія держави і права : підручник / О. Ф. Скакун ; пер. з рос. — Х. : Консум, 2001. — 656 с.

Перепелюк А. М. Професійна правосвідомість як важливий фактор ефективності правозастосування

У статті аналізуються фактори, які впливають на ефективне правозастосування. Правосвідомість створює необхідний ідеологічний та психологічний контекст правозастосування. Здійснено дослідження професійної правосвідомості як особливого аспекту, який, головним чином, обумовлює ефективність застосування права.

Ключові слова: правозастосування, ефективність застосування права, правосвідомість, професійна правосвідомість.

Перепелюк А. М. Профессиональное правосознание как важный фактор эффективности правоприменения

В статье анализируются факторы, которые влияют на эффективное правоприменение. Правосознание создает необходимый идеологический и психологический контекст правоприменения. Осуществлено исследование профессионального правосознания как особенного аспекта, который, главным образом, предопределяет эффективное применение права.

Ключевые слова: правоприменение, эффективность применения права, правосознание, профессиональное правосознание.

Perepelyk A. Professional legal conscience as significant factor of effective law enforcement

In the article are analyzed factors, which influence on effectiveness of law enforcement. Legal conscience creates essential ideological and psychological context of law enforcement. Basically professional legal conscience is being explored as special aspect, which mainly determines effective law enforcement.

Key words: law enforcement, effective law enforcement, legal conscience, professional legal conscience.